

ČO JE ODCUDZENIE?

JÚLIUS STRINKA

V druhej polovici päťdesiatych rokov, v čase začínajúcej sa obrody marxistickej filozofie, sa vo filozofickej publicistike začal často objavovať nový, v marxistickej literatúre predtým vo svojom pôvodnom filozofickom význame dlho nepoužívaný termín — odcudzenie. Stretali sme sa s ním nielen na stránkach našich kultúrnych a literárnych časopisov, ale aj v odbornej filozofickej, sociologickej, resp. umenovednej tlači. Pritom sa v názoroch na význam, vedeckú hodnotu tohto pojmu neraz uplatňovali úplne protikladné stanoviská: jedni ho pokladali za jednu z naozaj základných, kľúčových filozofických kategórií, ktorej zanedbanie bolo len na škodu marxistickej filozofii, iní zas v tomto záujme o problematike odcudzenia videli len prechodnú, módnú záležitosť, a nakoniec boli i takí, ktorí síce uznávali význam tejto kategórie pre analýzu kapitalistickej spoločnosti a postavenia človeka v nej, ale odmietali jej aplikabilitu na socialistickú spoločnosť. V našom článku sa pokúsime stručne vysvetliť, čo treba pod pojmom odcudzenia rozumieť a poukážeme tiež na možnosti jeho využitia pre teóriu a prax socialistickej spoločnosti.

Problém odcudzenia má svoju dávnu históriu. Prvé podnety nájdeme už o osvietencom 18. storočia. V celej šírke a ako centrálny filozofický problém bol však rozpracovaný v nemeckej klasickej filozofii, vo Fichteho a potom najmä v Heglových dielach (najmä vo *Fenomenológii ducha*). Z antropologickej pozície, najmä pri kritike náboženstva, rozpracoval otázku odcudzenia Feuerbach. Problémom odcudzenia ako osobitným filozofickým problémom sa vo svojich raných prácach (*Ekonomicko-filozofické manuskripty*, *Svätá rodina*, *Ku kritike heglvskej filozofie práva* a iné) široko zaoberal aj Marx. V protiklade k Heglovmu idealistickému chápaniu odcudzenia (ako spredmetňovania sa ducha, absolútnej idey prostredníctvom ľudskej aktivity) rozpracoval Marx materialistický výklad problému odcudzenia. Avšak nielen to. Hoci sa Marx vo svojich neskorších prácach problémom odcudzenia ako osobitnou filozofickou kategóriou nezaoberal, jeho analýza ekonomiky kapitalistickej spoločnosti, ktorú podal v *Kapitáli*, nie je vlastne ničím iným ako analýzou spoločenského vzťahu (kapitálu), v ktorom sa realizuje odcudzenie.

V posledných desaťročiach s novou aktuálnosťou nastolila problematiku odcudzenia existencialistická filozofia a s ňou i niektoré iné filozofické smery. Na rozdiel od Hegla a Marxa, ktorí odcudzenie chápali predovšetkým ako objektívny spoločenský jav, existencializmus sa sústreďuje prevažne iba na analýzu pocitov odcudzenia, ako ich prežívajú individuálne ľudské bytosti, stratené a bezradné v neprehľadnom mechanizme moderného sveta.

Znovuoživenie tejto problematiky na pôde marxizmu je vo veľkej miere späté s obrodným procesom, ktorý po XX. sjazde KSSS prekonávalo komunistické hnutie. Odstránenie škôd, ktoré socializmu spôsobil systém stalinizmu, a tým viac objavovanie nových perspektív socializmu si okrem iného vyžadovalo aj hlboké, naozaj kritické

teoretické preskúmanie existujúcej štruktúry, modelu socialistickej spoločnosti, objavenie takých foriem jej pohybu, ktoré by dávali maximálny priestor pre využitie všetkých jej vývojových možností, pre uplatnenie aktivity a iniciatívy všetkých jej progresívnych síl. A integrálnou zložkou takejto kriticko-teoretickej práce bola nevyhnutne i problematika odcudzenia.

Čo vlastne odcudzenie je? V čom je zdroj jeho vzniku, aké sú formy jeho prejavu? A napokon — či a aké sú možnosti a cesty jeho prekonania, resp. jeho opätovného prekonávania?

Veľmi stručne a iste i trochu zjednodušené by sme odcudzenie mohli charakterizovať ako taký spoločenský jav, v ktorom dochádza k zvráteniu pôvodného zmyslu a určenia ľudskej aktivity, ľudskej tvorivej činnosti, v ktorom sa produkty tejto činnosti vymykajú spod vplyvu svojich tvorcov, nadobúdajú svoju vlastnú, od nich nezávislú existenciu a schopnosť pôsobenia a namiesto toho, aby im slúžili, obracajú sa proti nim samým, odcudzujú sa im, ovládajú ich a prípadne ich ničia. Je to taký spoločenský vzťah, taký spoločenský mechanizmus, v ktorom sa suma pôvodne konštruktívnych ľudských činností v konečnom efekte prevracia na deštruktívnu silu, pričom táto deštruktívna sila pôsobí potom ako relatívne osamostatnený, „odcudzený“ systém, vyznačujúci sa svojimi vlastnými, pôvodne nezamýšľanými a prípadne i naďalej nepoznanými zákonitosťami, systém, voči ktorému sú ľudia — raz už do tohto mechanizmu vtiahnutí — bezradní a bezmocní, ktorí ich napriek tomu, že vznikol na báze ich vlastnej činnosti, svojim spätným pôsobením ovláda a sputáva. resp. si ich prispôbuje, takže v konečnom dôsledku sa oni sami — a to aj mimovoľne alebo proti vlastnej vôli — stávajú nástrojmi na jeho ďalšie upevnenie a rozvinutie.

Rozsiahlou sférou, v ktorej dochádza k javom odcudzenia, je už sama výrobná činnosť, charakter práce, súvisiaci s dosiahnutým stupňom v rozvoji výrobných síl, techniky, delby práce. Moderná technika vo svojom základnom zmysle je výrazom obrovskej moci človeka nad prírodou, popri tomto pozitívnom význame má však aj niektoré negatívne stránky so zhubnými dôsledkami pre človeka. Odcudzenie sa tu prejavuje ako podrobenie človeka technikou, ako vysávanie jeho síl strojom, ako premena človeka iba na súčiastku, príviesok výrobného komplexu. Práca, pracovná činnosť je podstatným určením človeka, takou je však len vtedy, ak sa v nej človek uplatňuje ako tvorivá, autentická bytosť, ak vynakladanie pracovnej sily je súčasne rozvíjaním ľudských tvorivých schopností, ak je práca zmysluplná nielen z hľadiska jej konečného efektu, ale aj zo subjektívneho hľadiska výrobcu. Charakter modernej veľkovýroby je však taký, že sa v nej často takmer úplne stráca zmysel a účel jednotlivého pracovného úkonu, že napríklad pre robotníka pri bežiacom páse sa vynakladanie jeho pracovnej sily redukuje na niekoľko nekonečnekrát mechanicky opakovateľných pohybov ruky, pričom sa úplne negujú akékoľvek iné jeho schopnosti. Človek pri takomto charaktere práce prestáva byť tvorivou ľudskou bytosťou, vykonáva funkciu akejsi chýbajúcej súčasti nedokonalého stroja, stáva sa jeho doplnkom. Subjektom, tvorcom je tu stroj — človek je jeho nástrojom. Nie človek ovláda stroj, ale stroj ovláda človeka. Človek sa tu pretvára na číry výrobný prostriedok, odcudzuje sa svojej prirodzenej ľudskej podstate, takáto práca sa stáva preňho niečím cudzím, vonkajším, nepriateľským, vykonáva ju nie ako naplnenie svojich ľudských potencií, ale z ekonomického donútenia ako nevyhnutnú existenčnú povinnosť.

Odcudzenie však môže zasahovať i rôzne iné oblasti — predovšetkým širokú škálu ekonomických a politicko-spoločenských vzťahov, ale aj oblasť kultúry, vedy, morálky a nakoniec aj psychiku jednotlivcov. Pritom jeho najpodstatnejšou črtou je vždy potlačenie ľudského subjektu, jeho degradácia iba na prostriedok, nástroj nejakej von-

kajšej, antihumánnej a fatálnej sily, jeho ztročenie systémom, ktorý svojím pôsobením brzdí a prekáža slobodnému rozvoju a uplatneniu sa tvorivých síl človeka.

Pokiaľ ide o kapitalizmus, odcudzenie sa v ňom prejavuje takrečeno v kryštalickej podobe, a preto je tam i oveľa viditeľnejšie ako v socialistickej spoločnosti. Už sám základný ekonomický vzťah kapitalistickej spoločnosti, vzťah vykorisťovania cudzej pracovnej sily ekonomickým donútením, t. j. kapitál, je odcudzeným vzťahom. V rámci tohto vzťahu je proletár ako priamy výrobca zbavovaný produktov svojej práce, tieto produkty si privlastňuje kapitalista ako vlastník výrobných prostriedkov a disponuje nimi nie z hľadiska celospoločenských záujmov, ale z hľadiska svojho vlastného egocentrického záujmu. Ľudia, spoločenské triedy sa tu degradujú na obyčajnú funkciu kapitálu, na prostriedky udržiavania a obnovovania tohto spoločenského vzťahu. Dôsledky tohto odcudzenia postihujú všetky spoločenské triedy a vrstvy kapitalistickej spoločnosti — nielen robotnícku triedu, ale v určitom zmysle i buržoáziu: ak sa totiž námezdný robotník, zamestnanec degraduje na obyčajný funkčný faktor výroby, ak jeho hodnotou z hľadiska kapitálu je predovšetkým hodnota jeho pracovnej sily, tak aj buržoa sa svojej ľudskej podstaty zbavuje tým, že jeho hodnotou nie je v pravom slova zmysle hodnota človeka, ale predovšetkým hodnota vlastníka. Okrem toho sú všetky triedy a vrstvy kapitalistickej spoločnosti vystavené pôsobeniu fatálnych síl odcudzenej reality kapitálu, neprekonateľnej potencálnej hrozbe vojen (v ktorých sa, mimochodom, človek degraduje na prostriedok vlastného ničenia) a pod. V modernom kapitalizme sa síce začali presadzovať sily, ktorých pôsobením sa zmierňujú niektoré stránky a dôsledky kapitalistického odcudzenia, jednak však ten typ odcudzenia, ktorý vyplýva z inštitúcie súkromného vlastníctva výrobných prostriedkov, nie je možné zrušiť ináč ako zrušením samého kapitálu ako spoločenského vzťahu.

Proti odcudzeniu nie je však imúnna ani socialistická spoločnosť. Je napríklad očitelné, že aj za socializmu naďalej trvá tá forma odcudzenia, ktorá vyplýva z doterajšieho charakteru práce, z úrovne techniky. Charakter práce a techniky sa totiž ani za socializmu principiálne nemení, je v podstate taký istý ako za kapitalizmu. Možno síce predvídať, že rozvoj techniky, automatizácia a kybernetizácia výroby privedie k zrušeniu niektorých terajších foriem odcudzenia práce, súčasne však môže zapríčiniť vznik jeho nových, zatiaľ ani netušených foriem. Práve tak, ako je napríklad teraz robotník neraz iba doplnkom stroja, môže byť neskôr — síce kultivovanejším a vzdelanejším — predseda však ich doplnkom automatu. A napokon ťažko možno predpokladať, že pri neustále vzrastajúcej komplikovanosti výroby si jednotlivý výrobca bude plne vedomý plného zmyslu svojho úzko špecializovaného úkonu, že sa nebude cítiť stratený v neprehľadnom labyrinte výroby, kde je takmer nemožné dovidieť, ako sa v konečnom efekte využije pracovný príspevok jednotlivca, že sa teda bude plne cítiť tvorcom, tvorivým subjektom výroby.

K javom odcudzenia môže však dochádzať aj v oblasti spoločensko-politických vzťahov. Najmarkantnejšie sa to prejavilo v období tzv. kultu osobnosti, ktorého politický systém sám bol prejavom odcudzenia. Hoci sa vydávali za nástroj realizácie historického poslania robotníckej triedy, v skutočnosti niektoré jeho stránky boli v príkrom rozpore s jej všeobecnými záujmami, s jej historickou úlohou. Ako určujúci sa tu v rozpore s celospoločenskými záujmami uplatnil egocentrický záujem robotníckej triede a pracujúcim masám odcudzenej vrstvy politickej byrokracie, ktorej šlo predovšetkým o udržanie a upevnenie svojho vlastného mocenského postavenia. Robotnícka trieda a pracujúce masy, ktoré v období rozmachu socialistickej revolúcie boli v pravom slova zmysle subjektom spoločenských premien a spoločenského vývoja, v systéme stalinizmu sa vo veľkej miere stávali holým objektom politickej manipulácie, ľudským

materiálom, určeným na realizovanie sftetižovaných a neraz i antihumánných cieľov. Mnohé inštitúcie a orgány, ktoré si robotnícka trieda vytvorila ako nástroj vlastnej revolučnej aktivity, v systéme stalinizmu sa odcudzili tomuto svojmu poslaniu i svojim tvorcom, obrátili sa proti nim samým a stali sa brzdou intenzívneho rozvoja socialistickej spoločnosti.

Tento systém, podmienky tohto prevráteného vzťahu medzi ľuďom a odcudzenými inštitúciami boli, prirodzene, živnou pôdou najrôznejších iných prejavov odcudzenia vo všetkých oblastiach života: v politike to znamenalo deformáciu a ochrnutie mechanizmu socialistickej demokracie, čo postupne viedlo k svojvůli mocenského aparátu, k zastrašenosti a zľahostajneniu nás, k ochabnutiu ich politického záujmu, k nahradeniu spontánnej politickej aktivity nadekrétovanými a vnucovanými politickými kampaňami; v ekonomike sa odcudzenie prejavilo najmä vo sfére riadenia a plánovania: privilegovanému postaveniu nedostatočne kvalifikovaného a prebujnelého riadiaceho aparátu mohol vyhovovať len taký systém riadenia a plánovania, ktorý nielen nenarúšal, ale naopak, upevňoval ilúzie o jeho nepostrádateľnosti: metódu predvídavej vedeckej analýzy ekonomických potrieb a vytvárania účinných ekonomických podnetov nahradila metóda direktívneho ukladania aprioristicky stanovovaných úloh, ktorá sa síce neraz ukázala ako prakticky málo efektívna, ktorá však bola dostatočne účinná na to, aby takéto ilúzie o nepostrádateľnosti byrokracie vytvárala; v oblasti morálky došlo k rozdvajeniu ľudských osobností: jednou tvárou sa obracali k verejnosti, k inštitúciami, ktoré vládli nad ich osudmi, druhú, pravú tvár si schovávali pre najintímnejšie súkromie; odcudzenie napokon zasiahlo aj ideológiu, umenie, vedu: ich degradácia spočívala v tom, že sa premenili na čiru apologetiku existujúceho stavu.

Ako vidieť, hrozba odcudzenia je akútna aj v socialistickej spoločnosti. Vyplýva z nedokonalosti mechanizmu spoločenského riadenia, z nedostatočnej rozvinutosti a využívaní foriem socialistickej demokracie, z neschopnosti spoločnosti ako celku plne ovládnuť, plne kontrolovať, optimálne usmerňovať svoju vlastnú aktivitu, svoj vlastný pohyb, svoje vlastné inštitúcie a orgány.

Samou socialisticou revolúciou vznikajú iba možnosti, iba predpoklady praktického prekonania odcudzenia. Realizovanie týchto možností je však aj v socializme vždy znovu sa obnovujúcou úlohou, pretože aj nebezpečenstvo odcudzenia je nepretržite aktuálnou hrozbou. K odcudzeniu môže dôjsť vždy, keď sa v spoločnosti nahromadia neriešené problémy, keď spoločenské inštitúcie a orgány neovládnu svoju úlohu a stanú sa nositeľom konzervatívnych tendencií, keď sa umelo udržiava a pretrváva systém, ktorý už stratil svoju životaschopnosť, keď sa revolučným, progresívnym silám uzatvára priestor pre nehatený rozvoj ich iniciatívy a aktivity.

Prekonať odcudzenie znamená vlastne znova si osvojiť znova ovládnuť, znova pri-navrátii svojmu poslaniu to, čo sa vymklo spod kontroly a moci spoločnosti, čo sa dostalo do rozporu s potrebami jej dynamického rozvoja. Je to teda otázka maximálnej aktivizácie spoločnosti a predovšetkým, prirodzene, jej progresívnych, revolučných síl, v ktorých úsilí sa najvýraznejšie koncentruje zmysel celospoločenského pohybu, a teda i odpor proti všetkému, čo tento pohyb brzdí, čo mu prekáža. Je to otázka neustáleho rozširovania sféry slobody pre konštruktívnu činnosť každého jednotlivca, pre každú tvorivú myšlienku, pre každý revolučný čin. Je to napokon otázka cieľavedomého vytvárania takých podmienok, takého mechanizmu spoločenskopolitického života a teda takého modelu socialistickej spoločnosti, ktorý by sám v sebe obsahoval určité autoregulačné princípy, ktorý by mechanikou svojho vlastného fungovania v maximálnej možnej miere zabráňoval vznikaniu javov odcudzenia, resp. v ktorom by sa tieto javy mohli zavčasu rozpoznať a eliminovať.